
Recenze

Úloha filosofie v technické kultuře podle Josefa Šmajse

Josef Šmajš: Fenomén technika

Brno, Doplněk 2016. 225 s.

Tato recenze si klade za cíl připomenout čtenářům poslední knihu Josefa Šmajse, jež nese název *Fenomén technika*. Součástí této knihy jsou také již několik let známé přílohy, jejichž význam a poselství se zde pokusíme nastínit. Náš text představuje tedy nejen seznámení s recenzovanou knihou *Fenomén technika*, ale i stručnou úvahu nad její relevancí v současné filosofii.

Informovaný čtenář nemohl nezaznamenat koncept evoluční ontologie, který J. Šmajš razí přinejmenším od vydání *Ohrožené kultury* v roce 1995.¹ Evoluční ontologie je novou obecnou teorií vyššího řádu, která předpokládá, že bytí je procesuální a onticky tvořivé. Přirozené struktury na Zemi, tzn. veškeré uspořádané přírodní bytí, nejsou stálé, neměnné, nýbrž jsou charakteristické neustálou emergentní tvorbou. Každé přírodní jsoucno tak průběžně vzniká a zaniká přirozenou evolucí.

Člověk je zde charakterizován jako jedinečný druh z čeledi hominidů, který se dokázal adaptovat a sžít s neustále se měnícími podmínkami na Zemi, čelit nástrahám a proměnám přirozeného prostředí. Díky svým biologickým předpokladům a získaným kognitivním schopnostem dokázal jednat a kooperovat tak, že se vyškrábal na vrchol potravního řetězce, zakládal osídlení a vyjadřoval chápání světa i sebe sama prostřednictvím jazyka a prvních náboženských rituálů. Z člověka lovce a sběrače se v době neolitické revoluce stává zemědělec, kterému najednou stačí k obživě několikanásobně menší plocha. Vznikají tak první vesnice, města, organizovaná práce a později i písmo. – Tak se zrodila lidská kultura.

Šmajš však nepoužívá pojem kultury pouze ve smyslu duchovním, který máme na mysli, mluvíme-li např. o národní identitě či střetu civilizací. V konceptu evoluční ontologie se pojmem kultury míní umělý subsystém, který svou expanzí zatlačuje či omezuje původní přirozené bytí. K tomu již nepatrně dochází na počátku evoluce kulturní, ale až od 20. století, kdy se globálně začíná užívat abiotická produktivní i spotřební technika, jsme svědky neúměrného ubývání přírodního bytí právě na úkor rozšiřování bytí kulturního. To se dosud vyznačuje svojí protipřírodní duchovní orientací, a proto svým působením nenávratně přetváří přirozené struktury Země. Mluvíme zde o dvou onticky odlišných řádech, kdy ten mladší, umělý,

1 Šmajš, J., *Ohrožená kultura*. Brno, Host 1995.

vzniká v rámci řádu staršího, přirozeného. Oba jsou navíc nositeli odlišného typu informace, a proto nemohou být plně kompatibilní. Kultura dále roste a živí se čím dál větší spotřebou přirozených struktur Země. Svým agresivním počínáním podkopává základ své vlastní existence, když je prokazatelně hlavní příčinou nežádoucích celoplanetárních změn. Stává se tak nejen hrozbou pro celý komplex dosud fungujících ekosystémů, ale především sama pro sebe. Evoluční ontologie tak hájí tezi, že příroda je starší, širší a mocnější systém, a právě proto by měla kultura uznat a respektovat její subjektivitu. V rámci biofilní transformace kultury proto usiluje o změnu kulturní strategie. Usiluje o změnu, která bude, na rozdíl od nynější strategie predátorské, dlouhodobě možná.

Fenomén technika autorovy ontologické názory nejen artikuluje, ale i rozvíjí se zvláštním důrazem na teoretické poznatky o technice, které jsou podle něj v současných společenských vědách opomíjeny. Hned na první straně textu se dovídáme, že bez širšího porozumění technice jako fenoménu, bez pochopení její podstaty, nelze najít východisko z dnešní krize kultury.² Krize globální kultury je ve Šmajsově filosofii míněna v ekologickém smyslu. Globální ekologická krize tedy spočívá v již zmíněném ontickém konfliktu přírodního a kulturního bytí. Technika je zde definována jako způsob, jímž člověk využívá přírodní struktury pro své vlastní účely. Jinými slovy, jde o proces, který uspokojuje lidské potřeby tím, že přírodě vnucuje lidskou vůli.³

Technika tvoří subsystém kultury a jakákoliv její podoba má taktéž protipřírodní charakter. Toto tvrzení samo o sobě evokuje představu, že jakýkoliv lidský čin nutně ničí přírodní struktury a stává se tak vůči svému hostitelskému prostředí nepřátelským. Nemusí tomu tak být vždy. Šmajš totiž rozlišuje mezi dvěma typy technického vývoje. Jedná se nejdříve o tradiční techniku biotickou. Její předmětné tělo vzniká přirozenou evolucí. Patří sem bytostné lidské síly či procesy látkové přeměny živých organismů. Největšího rozmachu tohoto typu techniky bylo dosaženo v období klasického zemědělství, které je ve Šmajsových textech velebeno nejen pro svoji organickou podobu, ale také pro příznivý vliv na lidskou psychiku v podobě smysluplné práce. Mezi další příklady této vůči přírodě přátelské činnosti bychom mohli zařadit např. některé druhy umění či sportovních dovedností, které ke své realizaci nepotřebují takové nástroje, jejichž technické tělo je svou podstatou i funkcemi nesourodé s přírodními strukturami Země.

Vedle biotické techniky však existuje také technika abiotická. Sem patří vývojová linie *nástroj – stroj – automatický systém*. Abiotická spotřební technika je z hlediska látkové přeměny a energetické náročnosti zcela nepřátelským způsobem lidského počínání vůči svému přirozenému prostředí. Jedná se o nevratnou likvidaci přirozené uspořádanosti, která se projevuje např. tím, že může nejen zamořovat

2 Viz Šmajš, J., *Fenomén technika*. Brno, Doplněk 2016, s. 5.

3 Viz tamtéž, s. 33.

vzduch, vodu a půdu, tedy fundamentální složky života, ale stává se i hlavní příčinou nežádoucího oteplení planety (např. v důsledku nadměrného vypouštění oxidu uhličitého do atmosféry). Jinými slovy, spotřební abiotická technika vytváří značnou ekologickou stopu, a proto je vhodné snažit se ji nahradit nějakou udržitelnější alternativou.

Šmajš upozorňuje na to, že z hlediska přirozené uspořádanosti Země, která se může zvyšovat jen samovolně, je představa o její technické kultivaci, řízené protipřírodní kulturou, jen zbožným přáním. Tělo abiotické techniky (např. osobní automobil, počítač nebo nukleární zbraň) je totiž zkonstruováno tak, že se po skončení své „životnosti“ jen těžko vřazuje zpět do přírodního systému. Jako produkt technické kultury je nesourodé s přírodním bytím, čímž dochází k nenávratnému zničení Země.

Na třech konkrétních případech abiotické techniky (zemědělské, vojenské a informační) Šmajš demonstrovuje základní paradox, který je v podstatě techniky obsažen: „Protipřírodní kultura, která s využitím nejvyspělejší vědy a techniky, tj. za cenu rostoucího vyčerpávání konečných zdrojů planety, vytváří dosud největší společenské bohatství, orientuje tutéž vědu a techniku současně tak, aby formovaly prostředky schopné dosažené bohatství i jeho pramen ničit.“⁴ Současný průmysl tak poškozují veškeré předpoklady nutné pro zachování života, když neumí „konzumovat“ svůj vlastní odpad a zplodiny. Zdravé prostředí a lidská seberealizace dosud stojí v pomyslném žebříčku hodnot za produktivitou a jakousi ekonomickou výhodností. Přitom je zcela evidentní, že nepodaří-li se eliminovat nepříznivé vlivy techniky na přírodní prostředí, ekonomické náklady na odstranění znečištění budou jednou mnohonásobně vyšší.

Neudržitelnost našeho kulturního nastavení podle Šmajše potvrzuje i současná geopolitická situace, jejímž důsledkem jsou neustálé závody ve zbrojení, a to včetně nukleárních zbraní. Za neméně nebezpečné zbraně hromadného ničení označuje i legálně šířený automobilismus. Jedná se zřejmě o jeden z nejagresivnějších případů, který evoluce abiotechnické techniky zrodila. Nikoliv jen z hlediska emisí, které se postupně daří eliminovat a které zřejmě odstraníme přechodem na elektromobily. Počet užívaných automobilů však dosáhl takového počtu, že i při bezemisním používání stojíme před problémem, co uděláme s jeho látkovou konstrukcí po skončení životnosti stroje, chceme-li se vyhnout záboru půdy a nadměrně vysokému množství odpadů. Přísně vzato, můžeme konstatovat, že tento způsob argumentace neospravedlňuje ani používání jízdních kol či železniční dopravu, které jsou v současném kulturním systému považovány za nejekologičtější způsob přepravy, neboť je to právě konstrukční tělo stroje, které narušuje rovnováhu přirozené uspořádanosti Země.

4 Tamtéž, s. 130.

Pokud jde o informační technologie, zde Šmajš prezentuje asi největší obavu, a to z omezování lidské duševní aktivity a kritického myšlení obecně. Technika člověka odvádí od pochopení podstaty věcí, a pokud napomáhá k absenci čtení odborné a krásné literatury a neúčasti na životě ve společnosti, potom vede k duchovní stagnaci.⁵ V knize Šmajš vícekrát cituje německého neurobiologa Manfreda Spitzera, který ve svém díle *Digitální demence*⁶ tento neblahý jev dokazuje. Z hlediska obecného znehodnocování humanitních věd nedávno upozornila na ohrožení kritického myšlení i Martha Nussbaumová v knize *Ne pro zisk*.⁷

Podoba jakéhokoliv technického systému je vždy determinována kulturou, resp. její duchovní orientací. Globální ekologická krize je tedy podle Josefa Šmajše zapříčiněna působením kultury, která je vůči svému hostitelskému prostředí neadekvátně nastavena. Nešťastný způsob užívání techniky, na který bylo v předchozí části textu upozorněno, je zakořeněný mnohem hlouběji v kulturních dějinách než v našem praktickém rozhodování běžného dne. Autor konceptu evoluční ontologie nikde nepíše, že jsme to my, kteří žijeme zde a nyní, kdo nesou vinu za kulturu, za techniku, za devastaci jediného možného prostředí, ve kterém může člověk žít. Neříká ani, že každá naše činnost, pro kterou se rozhodujeme: jaký životní styl volíme, co kupujeme a co jíme, má přímý vliv na planetu, což by se koneckonců od autora zabývajícího se podstatou ekologické krize dalo očekávat. Šmajš je filosof systému a jako jeden z mála se odvažuje zajít až ke kritice starých řeckých myslitelů, aby ukázal, jak se zrodila protipřírodní kultura, kde jsou její kořeny.

Byla to právě ontologie, již řeční filosofové definovali (pomineme-li eleatskou školu) stálostí a neměnností, která člověku umožnila vnímat svět pomocí matematických zákonů a geometrických útvarů. „Tradiční ontologie zdůrazňovala jen to, co zůstává, co se údajně nemění a co jako stálý nositel vlastností nepřibývá, ani se neztrácí.“⁸ Antičtí filosofové nejraději zkoumali lidské ctnosti a do popředí zájmu se dostávala etika. Příroda se ocitla zcela mimo oblast lidského jednání, stala se tak eticky neutrální. Člověk získal ústřední postavení mezi ostatními jsoucný a stal se tak měrou všech věcí. V židovsko-křesťanské tradici je představa o výjimečnosti člověka potvrzena – a navíc se mu zde dostává výsady panského statusu nad ostatním pozemským tvorstvem. Právě z takového vnímání světa vychází i Descartův subjekt-objektový koncept reality, na jehož základě je člověku umožněn panský postoj k přírodě. Evropský racionalismus dává vzniknout představě o individuální svobodě jako nejvyšší hodnotě vůbec. Tato představa se pak terminologií liberalismu stává hlavním zdůvodněním ospravedlnění spontánního řádu kultury a té-

5 Viz tamtéž, s. 150–151.

6 Spitzer, M., *Digitální demence. Jak připravujeme sami sebe a naše děti o rozum*. Přel. F. Ryčl. Brno, Host 2014.

7 Nussbaumová, M., *Ne pro zisk. Proč potřebuje demokracie humanitní vědy?* Přel. O. Vochoč. Praha, Filosofia 2017.

8 Šmajš, J., *Fenomén technika*, c.d., s. 12.

měř nikým nekontrolovatelného hospodářského a technologického růstu. Realizace partikulárních lidských zájmů se v některých případech dostává do přímého rozporu s těžko zpochybnitelným předpokladem, dle kterého je skutečná svoboda jednotlivce možná pouze ve zdravém a důstojném prostředí. Kolik těžažských společností profituje z činností, jejichž ekologické externality ohrožují zdraví nezainteresovaných lidí, přičemž liberální státy takové subjekty podporují? Naše morální soudy tak stále setrvávají ve sféře mezilidského jednání, aniž by bylo definováno, kde je hranice, za kterou nesmíme jít, nechceme-li ohrozit právo na důstojný život ostatních, ale i budoucích obyvatel této Země.

Naproti tomu Šmajšův koncept, který díky kritickému přístupu k celé západní filosofii mohl dosavadní slepou cestu protipřírodní kultury odhalit a pojmenovat, vybízí v novém paradigmatu evoluční ontologie k takové transformaci lidské kultury, která si je svého agresivního působení v rámci širšího planetárního systému vědoma. A právě proto zcela úmyslně začne jako celek měnit svoji strategii tak, aby bylo možné v přirozeném prostředí Země žít co nejdéle. Znovu připomeňme, že dosáhnout lidské svobody a kvalitního života není možné tam, kde jsou ohroženy samotné základy lidské existence, jako jsou např. čistý vzduch, pitná voda, úrodná půda, ale i podmínky reprodukce vlastního druhu. Hájit své zájmy tedy podle Šmajse nutně znamená hájit především zájem Země. Proto je nutné veškerou abiotickou techniku omezit a biofilně rekonstruovat tak, aby svým působením neubírala na kvalitě přirozeného prostředí. Techniku je tedy třeba formovat s ohledem na lidské zdraví a zachování kvalitního prostředí, do kterého byl člověk přirozenou evolucí uvržen a na kterém zůstane až do konce své biologické existence odkázán.

Kapitola „Jedenáct podmínek biofilního obratu kultury“ kritizuje přírodní vědy, které jsou paradoxně s ohledem na předmět svého zkoumání (přírodu) protipřírodně nastavené. Místo toho, aby bylo vědecké úsilí zaměřeno na transformaci technických systémů, která by odpovídala přirozené uspořádanosti Země, zůstává věda ve službách mechanizace a militarizace. Proto musí naopak filosofie a nové vědy o kultuře usilovat o správné porozumění klíčovým pojmům, jako jsou příroda, kultura, člověk apod. Zde Šmajš jasně ukazuje, že jeho hlavní cíl nespočívá v kategorickém odmítnutí technických výtobytků naší civilizace, nýbrž pouze ve změně jejich látkové struktury, a to tak, aby nebylo ohroženo lidské zdraví a veškeré podmínky pro jeho zachování. To se např. týká i nahrazení automatizované práce, která lidem škodí, prací tvořivou, která má naopak příznivý vliv na lidskou psychiku.

Samotná role filosofie pak podle Šmajse spočívá ve správném pojmenování a odhalení příčin současné ekologické krize. S pomocí evoluční ontologie se snaží poukázat na skutečnost, že lidské zájmy a práva nelze chápat jako přírodě nadřazené. Nabízí nový pohled na svobodu, kterou lze realizovat pouze na obyvatelné Zemi a která spočívá ve zdraví a štěstí lidského rodu. Proto Šmajš vyzývá k obratu

k takové morálce, která si je ohrožené kultury vědoma a dokáže jí přizpůsobit právní normy, mezinárodní smlouvy a politiku vůbec. Jelikož je současný stav dlouhodobě neudržitelný, mluvíme zde o zkoušce lidských emocí a potenciů našeho druhu. Zůstává ovšem velkou otázkou, zda lidstvo dokáže své jednání přizpůsobit ohrožení, které představuje ekologická krize. Zatím se to dle autora nedaří, neboť se zdá, že partikulární zájmy mocných jsou v rozporu s biofilním obratem kultury.

V kapitole „K čemu potřebujeme filosofii?“ se Šmajš jasně vymezuje vůči takovému pojetí přírodních věd, které odmítá uznat přírodu jako nejvyšší hodnotu, a zdůrazňuje, že je to právě filosofie, která má vést lidi k tomu, aby cítili svou existenciální sounáležitost se Zemí. Bohužel filosofie dnes nedisponuje dostatečným vlivem na to, aby dokázala hájit proti komerčním a jiným mocenským zájmům takovou roli kultury, která by nežila na úkor přirozené uspořádanosti Země. Jak tedy mají společenské vědy hájit veřejnost před diktátem povrchních a dílčích pravd a před onou částí vědy, která se spojila s kapitálem a zpředměťuje se např. v nejvyspělejší vojenské technice? Filosofii v tomto ohledu čeká nelehký úkol. Je povolávána k úloze vskutku heroické, má totiž nejen připravit teorii potřebnou ke zmírnění zápasu kultury se Zemí, ale zároveň ji i „prodat“ tak, aby nabyla vážnosti především tam, kde je to potřeba: v nejširších vrstvách veřejnosti. „Lidstvo potřebuje filosofii k tomu, aby pochopilo nadřazenou subjektivitu Země všemu kulturnímu, aby potvrdilo vyspělost racionality, jejímiž předpoklady příroda náš druh obdařila.“⁹

Další významnou částí recenzované knihy je filosofický koncept Ústavy Země. Profesor Šmajš tímto krokem sám ukazuje, jak je třeba postupovat k morálnímu a právnímu uznání subjektivitu Země. Dozvídáme se, že v první řadě je především zapotřebí hluboké sebekritiky, spočívající zejména ve vypořádání s vládnoucím predátorským duchovním paradigmatem kultury, které se zrodilo ve starověkém Řecku. Setrvat i nadále na stanovisku silného antropocentrismu již není při řešení ekologických problémů dnešní doby adekvátní. Šmajšovými slovy: „Trvat na lidské nadřazenosti nad přírodou, neuznávat svébytnost, hodnotu a práva Země znamená pro lidstvo kopat si hrob.“¹⁰ Bez kulturní a přirozené sounáležitosti lze globální ekologickou krizi jen těžko zvrátit. Přijetí této ústavy, jejímž nejdůležitějším poselstvím je nutnost uznat Zemi jako nadřazený systém se svébytnou subjektivitou, považuje autor za vynucený krok, „neboť přijetí této ústavy je prvořadým veřejným zájmem lidstva v epoše jeho ekologicky ohrožené budoucnosti“.¹¹ Před čtenářem pak stojí otázka vymahatelnosti práv Země. Kdo bude jejím mluvčím v případě, že se střetne se zájmy člověka? Ale především: kde leží hranice mezi svobodou jednotlivce a nedotknutelností Země, když bylo řečeno, že jakákoliv lidská

9 Tamtéž, s. 183.

10 Tamtéž, s. 187.

11 Tamtéž, s. 191.

aktivita vnucuje přírodě svojí vůli? To jsou otázky, které si musíme klást, uvažujeme-li o neantropocentrickém systému, po kterém volá Josef Šmajš.

Poslední část knihy tvoří tzv. biofilní desatero, které nabádá člověka k účtě vůči přírodě. Jeho smyslem je připomenout místo člověka na Zemi, kde není pánem přírody, ale její součástí. V deseti krátkých a srozumitelných bodech stojí před čtenářem základní imperativy biofilní morálky nabádající k respektu vůči Zemi. Ať už s autorem a jeho argumentací polemizujeme jakkoliv, nelze mu upřít snahu, kterou vložil do úsilí o vytvoření teorie umožňující dlouhodobě možné soužití člověka se Zemí. Nelze nesouhlasit s tvrzením, že „lidstvu hrozí vyhynutí z jeho vlastní intelektuální omezenosti..., a že lidstvo si neúčtou k přírodě může zkrátit biologicky vymezenou dobu své druhové existence“.¹²

Kniha *Fenomén technika* se jeví jako pojednání o podstatě jedné konkrétní linie kulturního bytí, abiotické a s přírodou nekompatibilní techniky. Po představení dvou různých typů techniky je čtenář konfrontován s vcelku přesvědčivými argumenty, které volají z již uvedených důvodů po úplném nahrazení abiotické techniky technikou biofilní. Zde se však teprve naskýtají další úvahy a otázky o konkrétní podobě případné biofilní kultury, o nichž však už autor dále nepojednává. Úplná kompatibilita technosféry s biosférou zřejmě není možná, ale možné je se jí ve vybraných odvětvích postupně přiblížit. Poučme se ze Šmajsovy filosofie alespoň v tom, že musíme požadovat konec oné „studené války kultury s přírodou“.¹³ Systémová řešení, ale i bližší vztah jednotlivce k přírodnímu bytí jsou nutnými předpoklady dlouhodobějšího zachování takového prostředí, ve kterém bude vůbec nějaká zdravá kultura možná. Individuální svoboda je totiž nutně svázána se zachováním přirozených struktur Země. Je však nejen těžko představitelné, ale i nebezpečné provést kulturní biofilní obrat revolučním způsobem. Evoluční ontologii se daří filosofickou cestou zpochybňovat počátek a podobu současné technické kultury. Ukazuje směr, jakým by se měla současná filosofie a společenské vědy ubírat, avšak aspiruje-li na to, stát se skutečným a zároveň demokratickým programem reformy světa, měla by se postupně zpředmětnit v politické a právní filosofii. Dokud se totiž právně nestanoví ona hranice, za kterou člověk nesmí jít, nemá-li být skrze narušení přírodní rovnováhy omezena svoboda ostatních, bude budoucnost kultury neustále ohrožena.

Josef Šmajš je autor vsutku kontroverzní. Na některé své čtenáře působí jako zastánce systémových a radikálních řešení, na jiné jako filosof, který se snaží nazývat věci pravými jmény. Objevují se také názory, že jeho texty jsou obtížně srozumitelné zejména kvůli častému užívání termínů z oborů přírodních věd. Uznávám tuto námitku, ale zároveň se domnívám, že s ohledem na náročnost celého problému to naopak podporuje Šmajsovu věrohodnost. Vysvětlit podstatu globální

12 Tamtéž, s. 211.

13 Viz tamtéž, s. 130.

ekologické krize se dá jistě zvládnout i jednodušším přístupem, ale filosof, který při tom prokazuje širší znalosti z oblasti přírodních věd, působí mnohem přesvědčivěji, než kdyby omezil styl a slovník pojmů pouze na svůj hlavní obor. Kdo si nechce dát tu práci, aby se s dílem Josefa Šmajse seznámil podrobněji, necht' mu poslouží alespoň ony přílohy,¹⁴ ve kterých autor shrnuje nejdůležitější východiska teorie evoluční ontologie, která mají zároveň ambici stát se srozumitelnými pro širokou veřejnost.

Ondřej Čadek